

українського націоналістичного підпілля від часів УВО. Іншими словами, щоби дати відповідь на питання: «Як і що?» доцільно спершу відповісти: «Чому?»⁵⁵.

Петренко Е. Повседневность насилия: судьбы учительниц из Восточной Украины в Западной Украине в послевоенный период

В статье на основе материалов Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины, подполья ОУН(Б) и УПА исследуется позиционирование приехавших из Восточной Украины женщин-учительниц, которые находились под постоянным вниманием советских спецслужб, и, одновременно, подвергались актам мести/насилия со стороны украинских националистов.

Ключевые слова: советизация, ОУН и УПА, СБ ОУН(Б), насилие, советские спецслужбы, Западная Украина, учитель.

Petrenko E. The ordinariness of violence: the destinies of female teachers from Eastern Ukraine in post-war Western Ukraine.

Based on archival documents of State branch archives of State security of Ukraine as well as on the documents of Ukrainian underground OUN(B) and UPA, the position of female teachers who came from Eastern Ukraine was investigated. It was found out that they were under permanent focus of Soviet secret services as well as the objects of vengeance/violence of Ukrainian nationalists.

Key words: sovietization, OUN and UPA, SB OUN(B), violence, Soviet secret services, Western Ukraine, teacher.

ВЛАДА І ЦЕРКВА

*Костянтин БЕРЕЖКО**

Переслідування свідків Єгови в післявоєнний період (1945–1951 рр.)

На основі архівних джерел і спогадів автор на тлі загальної релігійної ситуації в УРСР у повоєнний період акцентує увагу на масових переслідуваннях релігійної громади свідків Єгови.

Ключові слова: свідки Єгови, релігія, антирадянська пропаганда, переслідування.

Підґрунтям при визначенні теоретичних положень про сутність, зміст забезпечення свободи совісті у «пролетарській державі» стало бачення К. Марксом і Ф. Енгельсом взаємостосунків держави й релігійних інституцій. Марксизм розглядав відокремлення церкви від держави як найважливішу умову та гарантію свободи вибору між вірою й невір'ям для кожного члена

* *Бережко Костянтин Олександрович* — кандидат історичних наук, доцент кафедри загальнонаукових дисциплін Кримського факультету Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля (м. Феодосія), позаштатний співробітник кафедри дослідження тоталітаризму Дрезденського технічного університету.

суспільства. Усе це давало можливість вільної діяльності релігійних громад та захист їх прав із боку радянської держави. Проте з плином часу на пропоновані рішення накладався відбиток складної суспільно-політичної ситуації, зумовленої зміцненням сталінської диктатури. У цих умовах дедалі помітним був відступ від заявлених більшовиками принципів правового регулювання діяльності релігійних об'єднань і ставлення до віруючого громадянина та священнослужителів.

Релігійна історія УРСР повоєнних часів цікава й неоднозначна. Сталінізм оголосив війну цілим конфесіям та жорстоко переслідував їх. Так, у 1946 р. було ліквідовано Українську греко-католицьку церкву, немало страждань від режиму зазнали етнонаціональні громади, а римо-католицька церква, хоч і не була заборонена, проте її організаційна структура на території СРСР фактично припинила існування. Упродовж 1950-х рр. поступово сформувалося релігійне підпілля у протестантизмі. Крім зареєстрованих («законних») громад, діяли нелегальні, які об'єднували частину євангельських християн-баптистів, п'ятидесятників, а також усіх адвентистів-реформістів. Протестантське підпілля в УРСР за різноманітністю та кількістю віруючих не поступалося легальним осередкам. Опозиційні вияви релігійності офіційна пропаганда позначала поняттям «релігійний екстремізм»¹. Проте особливе місце в підпільній релігійній роботі у СРСР посідала діяльність свідків Єгови.

На 1945 р. кількість adeptів цієї релігійної течії у СРСР становила понад 1600 осіб. Проте вже у квітні 1946 р. їх було 4040 і протягом року це число зросло до 4897, а богослужіння свідків Єгови відвідували 8633 особи². У 1946 р. кількість активних прихильників цього віровчення тільки у Західній Україні становила 5218 осіб³, тобто понад 60% від загальносоюзної. Цьо-

¹ Головащенко С. Історія християнства. – К.: Либідь, 1999. – С. 279.

² Іваненко С. Свидетели Иеговы – традиционная для России религиозная организация. – Москва: Арт-Бизнес-Центр, 2002. – С. 112.

³ Berezhko K. Multiple Diktaturerfahrungen der Zeugen Jehovas in der Ukraine im. 20. Jahrhundert // Die Zeugen Jehovas in Ostmittel-, Südost- und Südeuropa: Religion-Staat-Gesellschaft, 2007, 8 Jahrgang.

му сприяли як політичні фактори (депортація 1944–1946 рр.), так і активна проповідницька діяльність українських єговістів.

Радянська влада звинувачувала свідків Єгови в тому, чого, за словами самих прихильників течії, вони ніколи не робили — «антирадянській та антидержавній агітації, яка підриває державний устрій країни». У пресі їх зображували «американськими агентами», «шпигунами», які «діють під орудою ЦРУ та інших імперіалістичних спецслужб»⁴. Свідкам Єгови закидали «підтримку зв'язку зі своїм міжнародним центром у Нью-Йорку», отримання й поширення забороненої у СРСР літератури, в якій комунізм, як і нацизм, викривався як тоталітарна ідеологія, що зневажала демократичний вибір, права і свободи людей. Ці звинувачення доволі ефективно спрацьовували при формуванні відповідної громадської думки⁵.

В агітаційно-пропагандистській літературі єговістів містилася критика ідеології комунізму, керівництва СРСР, державної політики атеїзму. Відтак у кримінальних справах вона трактувалася як «антирадянська», «контрреволюційна», а її зберігання й поширення виступало як речовий доказ (часто єдиний)⁶. Свідків Єгови, релігійні переконання яких не дозволяли служити в армії, брати до рук зброю, воювати тощо, обвинувачували в невиконанні Конституції СРСР, зокрема пункту про обов'язок захисту Вітчизни. Усе це кваліфікувалося як «підривна, антидержавна діяльність»⁷. Єговістів затримували не лише за літературу та ухилення від армії, але й за те, що вони не голосували на виборах та не дозволяли своїм дітям вступати до піонерської й комсомольської організації. Такими чином, жертвами пере-

⁴ Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т. 6: Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови). – К.; Дрогобич: Коло, 2007. – С. 530.

⁵ Бережко К.О. Історія релігійних переслідувань в Україні та на Житомирщині // Духовність українства: Зб. наук. праць. – Кіровоград; Житомир, 2005. – Вип. 8. – С. 125.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 6, спр. 69256-фп, т. 6, 7.

⁷ Там само, арк. 1–7.

слідувань ставали навіть діти й підлітки. Наприклад, 16-річного Григорія Мельника після арешту старшої сестри, активного свідка Єгови, у 1947 р. почали викликати на допити в «компетентні органи». Щоби змусити юнака дати фальшиві свідчення проти сестри, його били палицями та тримали під стіною, не даючи присісти, по 16 годин. Оскільки він усе ж таки відмовився свідчити, його та двох молодших братів і сестру внесли у списки на депортацію. Акція відбулася у 1951 р.⁸

У 1944–1951 рр. кримінальні справи проти свідків Єгови розглядали навіть військові трибунали, які ухвалювали їм вироки як «особливо небезпечним злочинцем», «ворогам народу» — від 10 до 25 років з обмеженнями у правах після відбування покарання на 5 років та конфіскацією майна. Як правило, ці рішення приймалися на підставі статті 54-10, 54-11 КК УРСР, де йшлося про злочини, що визначалися як «антирадянська пропаганда й участь у релігійній антирадянській організації»⁹.

Наприклад, у 1950 р. за релігійні переконання до 25 років виправно-трудова таборів засудили Ю. Копоса.

У 1946–1947 рр. масові арешти і групові судові процеси над свідками Єгови відбувалися у Львівській, Станіславській (Івано-Франківській), Тернопільській, Волинській і Рівненській областях. Кожного разу на лаві підсудних опинялося по 10–15 віруючих, здебільшого жінок і чоловіків похилого віку, а деколи навіть підлітків до 14 років. Особливо суворо у 1944–1945 рр. карали чоловіків призовного віку — за відмову брати до рук зброю й служити в армії.

Арешти пройшли й на Закарпатті. Так, у лютому 1947 р. було ув'язнено членів громади Ракошине Мукачівського району — Михайла Івановича й Петра Івановича Чечурів, Дмитра Івановича Сенька, Гейзу Михайловича Балла, Георгія Георгійовича (Юрія Юрійовича) Молнара й Михайла Івановича Доктора, яких звинуватили у «ворожому ставленні до радянської влади», проведенні «антирадянської агітації», відмові від участі у виборах

⁸ Щорічник свідків Єгови 2002. – Зельтерс: Товариство Вартової башти, Біблії і брошур, – 2002. – 255 с. (розділ «Україна»). – С. 171.

⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69256-фп, арк. 110.

та служби в армії, зберіганні релігійної «антирадянської» літератури. Судова колегія Закарпатського облсуду 18 квітня 1947 р. на основі ст. 54-10, 54-11 КК УРСР із санкцією ст. 54-2 засудила М. Чечура і Д. Сенька до 7 років кожного, Г. Баллу, П. Чечура, Г.(Ю.) Молнара і М. Доктора — до 5 років із поразкою у правах на 5 років кожного та конфіскацією належного їм майна.

24 червня 1949 р. у с. Біла Церква Рахівського району, серед мешканців якого переважали громадяни румунської національності, було заарештовано Василя Тодоровича Бокоча, Дмитра Михайловича Маринчака, Нуцу Васильовича Гузо, Івана Юрійовича Она, Івана Васильовича Нана¹⁰. Усіх їх звинуватили в «антирадянській контрреволюційній діяльності». Судова колегія Закарпатського обласного суду 17 серпня 1949 р. визначила свідкам Єгови покарання до 25 років виправно-трудова таборів із поразкою у правах та конфіскацією майна¹¹.

Щоб обґрунтувати «антирадянську діяльність» єговістів, на судах часто виступали фальшиві свідки. Як правило, це були сусіди або колеги по роботі, з якими співробітники органів держбезпеки провели відповідні «бесіди». За «антирадянську діяльність» віруючих у СРСР засуджували навіть до розстрілу. Інколи це покарання свідкам Єгови замінювали на 25-річне ув'язнення у виправно-трудова таборах згідно з прийнятим 26 травня 1947 р. указом Президії Верховної Ради СРСР «Про скасування смертної кари»¹². Траплялося, що суд брав до уваги сімейні обставини засуджених, проте загалом прокурори вима-

¹⁰ Делеган М. Документи Державного архіву Закарпатської області про переслідування сектантів-єговістів у 1947–1953 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 419–427.

¹¹ При визначенні термінів покарання заарештованих застосовувався указ Президії Верховної Ради СРСР 26 травня 1947 р. «Про скасування смертної кари», згідно з яким вирок замінювався на 25 років виправно-трудова таборів. 6 грудня 1991 р. прокуратура Закарпатської області реабілітувала всіх цих людей.

¹² За указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 січня 1950 р. смертну кару буде відновлено стосовно «зрадників Батьківщини, шпигунів, диверсантів».

гали найвищої міри покарання для віруючих. Доволі багато свідків Єгови було заарештовано та вислано у віддалені райони Російської Федерації як «зрадники Батьківщини».

За проповідницьку діяльність наприкінці 1940-х рр. до 20-та 25-річного ув'язнення засуджували не тільки чоловіків, а й жінок (іноді таке покарання ухвалювалося після перебування в нацистських концентраційних таборах). Доволі часто єговістів тримали в антигуманних, антисанітарних умовах. Зокрема, наповненість камер була такою щільною, що людям, які спали на підлозі впритул, перевернутися на інший бік можна було лише всім одночасно і по команді. В'язням таборів усіляко обмежували листування з рідними, дозволялося писати лише два листи на рік, причому їх обов'язково перевіряла цензура.

Особливо масові арешти відбувалися від початку 1947 р., напередодні виборів до Верховної Ради СРСР. Віруючі заздалегідь, ще при складанні списків виборців, заявили, що не голосуватимуть за світську владу. У своєму рішенні свідки Єгови дотримувалися думки, що текст послання апостола Павла до римлян (13-й розділ про «підкорення вищій владі») стосується «вищої теократичної влади Бога Єгови», а не світських правителів. Тож вірні категорично відмовлялися голосувати за «сталінський блок комуністів і безпартійних». Діти єговістів не вступали до шкільних організацій жовтенят, піонерів, комсомольців, відмовлялися сприймати у школі комуністичну ідеологію, славити в піснях і віршах партійних вождів¹³.

У післявоєнний період майже повністю було репресовано керівний склад конфесії. Так, обов'язки «слуги краю» в УРСР, а також загалом по СРСР, виконував Павло Зятек, його помічниками було призначено Станіслава Бурака та Петра Токара. Вони нелегально проживали в будинку однієї віруючої у Львові й друкували літературу для всього СРСР. Однак наприкінці 1945 р. П. Зятека заарештували та засудили до 10 років ув'язнення. Замість нього обов'язки «слуги краю» почав виконувати С. Бурак. У червні 1947 р. через необережність кур'єра було заареш-

¹³ Кавун О. Кому потрібен Армагеддон // Радянська Житомирщина. – 1981. – 26 травня.

товано понад 30 керівників громади, працівників підпільних друкарень, у тому числі й С. Бурака¹⁴.

Попри переслідування, у 1949 р. троє старійшин із Волині (Микола П'ятоха, Ілля Бабійчук та Михайло Чумак) звернулися до органів влади республіки з проханням юридично зареєструвати діяльність організації. Воно залишилося без відповіді. Друге прохання було надіслане вже до Москви, звідки його переадресували в Київ, після чого відповідні посадові особи зустрілися зі старійшинами. У розмові віруючим натякнули про можливість реєстрації лише за умов тісної співпраці свідків Єгови з представниками державних органів. Зокрема, релігійна література повинна була друкуватися під наглядом влади, користуватися Біблією можна було лише у власних житлах (тобто проповідь заборонялася), потрібно було передати «органам» списки й адреси всіх віруючих, під час богослужіння просити Бога дарувати довгі роки життя та успішну діяльність «вождеві Й. Сталіну і членам політбюро» тощо¹⁵. Віруючі не погодилися, незабаром їх заарештували та засудили до 25 років ув'язнення. У спеціальній записці, надісланій із Москви органам влади Волинської області, указувалося, що «релігійний культ» свідків Єгови є «яскраво вираженим антирадянським рухом і тому не підлягає реєстрації». Місцевому вповноваженому Ради у справах релігійних культів наказувалося стежити за ними й повідомляти про все органи держбезпеки.

Згадуючи ставлення до громад свідків Єгови в повоєнний період, активний адепт Регіна Кривокульська зауважувала:

«Мені здавалося, що наша країна — це тюрма, оточена колючим дротом, а ми — в'язні у ній. Наші чоловіки проводили більшу частину свого життя в тюрмах і таборах лише тому, що запопадливо служили Богу. Нам, жінкам, теж довелося багато чого зазнати. Ми недосипали ночей, часто нас звільняли з роботи. Крім того, кадебісти тиснули на нас і вели за нами нагляд [...]. Незважаючи на сильну протидію з

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69256-фп, арк. 35–39.

¹⁵ Бережко К. Історія свідків Єгови на Житомирщині. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. – С. 41.

боку держави, усе більше людей приходило до [...] організації. Вражало те, що ці люди з самого початку були готові зносити випробування»¹⁶.

Загалом, згідно з таємною доповідною запискою міністра державної безпеки СРСР В. Абакумова від 19 лютого 1951 р., протягом 1947–1950 рр. силовими органами було «розкрито» й ліквідовано кілька «антирадянських» організацій і груп «нелегальної секти єговістів», що проводили активну, «ворожу» радянській владі роботу в західних областях України, Білорусії, у Молдавії й прибалтійських республіках. У документі повідомлялося, що за цей час було заарештовано 1048 активних членів громади, виявлено 5 підпільних друкарень,

«конфісковано понад 350 тис. примірників брошур, журналів та іншої єговістської антирадянської літератури», «виявлено понад 300 чол. активу, у тому числі 13 керівників обласних єговістських організацій, 40 керівників районних організацій і 250 керівників сектантських осередків і активістів».

Зазначалося, що «сектанти-нелегали», котрі залишилися на волі, продовжують вести активну «антирадянську» роботу й живають заходів щодо зміцнення організації. Учасники

«єговістського підпілля проводять злісну антирадянську агітацію, поширюють провокаційні думки про радянську владу, ведуть пропаганду про встановлення у СРСР теократичного ладу, за якого влада повинна належати духівництву. Єговісти виступають проти заходів партії, радянського уряду, особливо щодо колгоспного будівництва, закликають до відмови від служби в радянській армії, поширюють серед населення антирадянську літературу й вербують у секту нових учасників».

Проте, судячи з характеру записки, проведені органами держбезпеки заходи з ліквідації «єговістського підпілля» виявилися не надто ефективними. Зокрема, вони не перешкодили пропо-

¹⁶ Щорічник свідків Єгови 2008. – Зельтерс: Товариство Вартової башти, Біблії і брошур, 2008. – 255 с. (розділ «Росія»). – С. 90.

відницькій діяльності свідків Єгови й не залякали адептів, які залишалися на волі після погрому організаційної мережі в 1947–1950 рр.¹⁷ Саме тому з метою припинення подальшої «антирадянської діяльності єговістського підпілля» МДБ СРСР уважало за необхідне поряд з арештом керівників громади виселити виявлених свідків Єгови разом із родинами за межі України, Білорусії, Молдавії, Латвії, Литви та Естонії — в Іркутську й Томську області.

У рамках реалізації пропозицій В. Абакумова була розроблено операцію «Північ», за якою зі згаданих територій СРСР планувалося виселити 8576 осіб (3048 сімей). Фактично ж було депортовано 9518 осіб (3101 сім'я). Додатковий контингент напередодні проведення операції (24 березня 1951 р.) з'явився після перевірки списків із Молдавії, унаслідок чого кількість виселенців збільшилася на 942 особи¹⁸. З УРСР було депортовано найбільшу кількість — 6140 осіб (майже 65%), головним чином зі Львівської, Тернопільської та Волинської областей¹⁹. Уникнути виселення можна було лише в один спосіб — підписавши лист про відмову від членства у громаді свідків Єгови.

Віруючі, які проживали у Закарпатті, теж підлягали виселенню в 1951 р. Місцева влада навіть підготувала необхідну кількість залізничних вагонів. Проте з невідомої причини депортація тут так і не відбулася, а Закарпаття стало важливою операційною базою, де нелегально друкували релігійну літературу для всього СРСР. Свідки Єгови із цього регіону УРСР знайшли шляхи для контакту з виселеними віруючими й навіть підтримували їх матеріально²⁰.

Про умови, в яких відбувалася акція, повідомляють як архівні документи, так і спогади очевидців. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР «Про виселення активних учасників

¹⁷ Архів Президента Российской Федерации, ф. 3, оп. 58, д. 180, л. 52–53.

¹⁸ Там же, л. 53.

¹⁹ Архівні документи щодо операції «Північ» та про загальну діяльність свідків Єгови див.: [Електронний ресурс]: <http://www.jw-russia.org/>

²⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69256-фп, т. 3, арк. 75.

антирадянської нелегальної секти єговістів і членів їх родин» від лютого 1951 р., депортованим було дозволено брати з собою належні їм цінності, домашні речі (одяг, посуд, дрібний сільськогосподарський і ремісничий інвентар) і запас продовольства на кожну родину загальною вагою до 1500 кг. Решту майна конфісковували й передавали на баланс місцевих органів влади:

«Житлові й господарські будівлі, сільськогосподарський та інший інвентар, а також худобу передати колгоспам безкоштовно із занесенням у неподільний фонд, [...] продукти, зерно і технічні культури передати державі»²¹.

Депортація планувалася як довічне заслання, адже жоден свідок Єгови не повинен був повернутися із Сибіру. Вони не були ув'язненими, проте мали регулярно реєструватися в місцевих органах влади відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Невиконання цього припису загрожувало багаторічним ув'язненням²². Виходити за межі спецпоселення можна було тільки за дозволом коменданта. Таким чином, проведення репресивної операції «Північ» яскраво засвідчило антирелігійну спрямованість політики радянської влади.

Отже, із кінця 1940-х і до початку 1950-х рр. проходили масові арешти, ув'язнення та депортації віруючих. Такого тотального переслідування членів громади свідків Єгови не було протягом усього радянського періоду. На противагу традиційним церквам їх діяльність відзначалася широкою місіонерською роботою серед населення, унаслідок чого зростає чисельність adeptів релігійного культу. Це не могло не викликати відповідної реакції влади — тисячі віруючих було репресовано або депортовано у східні райони країни. Таким чином, у післявоєнний період свідки Єгови у СРСР так само зазнавали жорстоких переслідувань, як ще декілька років перед цим — від нацистського режиму.

²¹ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 81, т. 1, арк. 92–96.

²² Бережко К.О. Масові релігійні репресії в Україні: операція «Північ» // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 162. – С. 102–104.

Бережко К. Преследование свидетелей Иеговы в послевоенный период (1945–1951 гг.)

На основе архивных источников и воспоминаний очевидцев в статье очерчивается общая религиозная ситуация в УССР в послевоенный период (1945–1951 гг.) с акцентом на массовых преследованиях религиозной общины свидетелей Иеговы.

Ключевые слова: свидетели Иеговы, религия, антисоветская пропаганда, преследование.

Berezhko K. Pursuit of Jehovah's Witnesses in a Post-War Period (1945–1951)

On the basis of the archived sources and remembrances of eyewitnesses in the article a general religious situation is described in Ukraine in a post-war period (1945–1951).

Key words: Jehovah's Witnesses, religion, anti-soviet propaganda, pursuit.